RELEVANTLIK TUSHUNCHASINING TARIXIY, ILMIY-FALSAFIY MAZMUN-MOHIYATI. (SINERGETIK MUSHOHADA)

Djurayeva Nurxon Kabilovna
Navoiy davlat universiteti, Ilmiy tadqiqotlar
va innovatsiyalar departameti bosh mutaxassisi
e.mail: nurxon.jurayeva.86@bk.ru, +99894-483-40-70
ORCID: 0009-0001-9587-1831
https://doi.org/10.5281/zenodo.23106039

Annotatsiya.

Mazkur tezisda relevantlik tushunchasining tarixiy shakllanishi, ilmiy va falsafiy tafakkur taraqqiyotidagi mazmun-mohiyati hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya makonidagi transformatsiyasi sinergetik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Relevantlik an'anaviy epistemologik va axborot nazariyalarida muayyan obyekt, hodisa yoki axborotning belgilangan maqsad, ehtiyoj va kontekstga muvofiqligi sifatida talqin qilinib kelgan bo'lsa, mazkur tadqiqotda u murakkab, ochiq va o'zgaruvchan tizimlarda ma'no, ehtiyoj, maqsad va axborot o'rtasida yuzaga keluvchi dinamik muvofiqlik munosabati sifatida konseptuallashtiriladi. Tadqiqotda relevantlikning tarixiy-falsafiy ildizlari antik falsafadagi "moslik", "maqsadga muvofiqlik", "haqiqat" va "amaliy foydalilik" kategoriyalari bilan bog'lanadi. Shuningdek, zamonaviy axborot jamiyatida relevantlikning statik xususiyatdan dinamik va kontekstual xususiyatga o'tishi asoslanadi. Sinergetik mushohada asosida relevantlikning yangi modeli – "kontekst–ehtiyoj–ma'no–vaqt" modeli taklif etiladi. Ushbu modelga ko'ra, axborotning relevantligi uning mutlaq xususiyati emas, balki muayyan tizimning holati, maqsadi, ehtiyoji va vaqt parametrlariga bog'liq ravishda vujudga keladigan emergent hodisadir.

Kalit so'zlar: relevantlik, sinergetika, falsafa, axborot, ma'no, kontekst, epistemologiya, ontologiya, axborot makoni, emergentlik, murakkab tizim, o'z-o'zini tashkil etish, dinamik muvofiqlik.

Аннотация.

В данной тезисной работе на основе синергетического подхода анализируются историческое становление понятия релевантности, его содержание и сущность в развитии научного и философского мышления, а также его трансформация в современном информационно-коммуникационном пространстве. Если в традиционной эпистемологии и теориях информации релевантность трактовалась как соответствие определённого объекта, явления или информации заданной цели, потребности и контексту, то в настоящем исследовании она концептуализируется как динамическое отношение согласованности, возникающее между смыслом, потребностью, целью и информацией в сложных, открытых и изменяющихся системах.

В исследовании историко-философские истоки релевантности связываются с категориями «соответствия», «целесообразности», «истины» и «практической полезности», сформировавшимися ещё в античной философии. Вместе с тем

обосновывается переход релевантности в современном информационном обществе от статического свойства к динамическому и контекстуальному феномену. На основе синергетического осмысления предлагается новая модель релевантности — модель «контекст – потребность – смысл – время». Согласно данной модели, релевантность информации не является её абсолютным свойством, а представляет собой эмерджентный феномен, возникающий в зависимости от состояния, цели, потребности и временных параметров определённой системы.

Ключевые слова: релевантность, синергетика, философия, информация, смысл, контекст, эпистемология, онтология, информационное пространство, эмерджентность, сложная система, самоорганизация, динамическое соответствие.

Abstract.

This thesis analyzes the historical formation of the concept of relevance, its meaning and essence in the development of scientific and philosophical thought, as well as its transformation within the contemporary information and communication space, based on a synergetic approach. While in traditional epistemology and information theories, relevance has been interpreted as the correspondence of a particular object, phenomenon, or piece of information to a specified purpose, need, or context, this study conceptualizes it as a dynamic relationship of coherence that emerges among meaning, need, purpose, and information within complex, open, and changing systems.

The study links the historical and philosophical foundations of relevance to the categories of “correspondence,” “purposiveness,” “truth,” and “practical utility” that emerged in ancient philosophy. It also substantiates the transition of relevance in contemporary information society from a static property to a dynamic and contextual phenomenon. Based on a synergetic interpretation, a new model of relevance — the “context–need–meaning–time” model — is proposed. According to this model, the relevance of information is not an absolute property of information itself, but rather an emergent phenomenon that arises depending on the state, purpose, needs, and temporal parameters of a particular system.

Keywords: relevance, synergetics, philosophy, information, meaning, context, epistemology, ontology, information space, emergence, complex system, self-organization, dynamic correspondence.

Kirish

XXI asrda axborotning keskin ko‘payishi insoniyat oldida yangi epistemologik va ontologik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Muammo endilikda faqat axborotni topish yoki unga ega bo‘lish bilan cheklanmaydi. Asosiy masala – mavjud axborotning qaysi biri ayni vaziyat, maqsad, ehtiyoj va vaqt uchun mazmunan ahamiyatli ekanligini aniqlashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan relevantlik tushunchasi zamonaviy falsafa, epistemologiya, axborot nazariyasi va kommunikatsiya tadqiqotlarining kesishgan nuqtasida joylashgan fundamental kategoriyalardan biriga aylanmoqda.

“Relevantlik” atamasi umumiy ma’noda muayyan narsa, hodisa yoki axborotning boshqa bir obyekt, vazifa, ehtiyoj yoki maqsadga aloqadorligi va mosligini anglatadi. Biroq mazkur ta’rif relevantlikning mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Chunki bir xil axborot bir subyekt uchun

nihoyatda relevant bo‘lishi, boshqa subyekt uchun esa mutlaqo ahamiyatsiz bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ayni shaxs uchun bugun muhim bo‘lgan axborot ma’lum vaqt o‘tgach o‘zining relevantlik darajasini yo‘qotishi mumkin.

Demak, relevantlikni faqat obyektning ichki xususiyati sifatida emas, balki obyekt va subyekt, axborot va ehtiyoj, ma’no va kontekst o‘rtasidagi munosabat sifatida o‘rganish zarur.

Relevantlik tushunchasining tarixiy-falsafiy genezisiga ko‘ra, relevantlik mustaqil termin sifatida zamonaviy ilmiy tafakkurda nisbatan keyinroq shakllangan bo‘lsa-da, uning mazmuniy ildizlari qadimgi falsafaga borib taqaladi. Antik falsafada narsa va hodisalarning “nima uchun?” va “qaysi maqsadga xizmat qilishi?” masalalari alohida ahamiyat kasb etgan. Aristotel falsafasidagi maqsadga muvofiqlik, sababiylik va amaliy faoliyat bilan bog‘liq qarashlar keyinchalik relevantlik tushunchasining shakllanishi uchun nazariy zamin yaratgan. Aristotelning sabablar haqidagi ta’limotida hodisani tushunish uning boshqa hodisalar bilan munosabatini aniqlashni talab qiladi. Xususan, maqsad sababining mavjudligi narsa va hodisaning qanday vazifani bajarishi bilan bog‘liq holda anglanishini ko‘rsatadi. Shu ma’noda relevantlikning dastlabki falsafiy ildizlaridan biri maqsadga muvofiqlik tamoyilida namoyon bo‘ladi.

Yangi davr falsafasida esa relevantlik masalasi bilish jarayoni bilan tobora kuchliroq bog‘landi. Insonning borliq haqidagi bilimlari uning amaliy faoliyati, tajribasi va ehtiyojlari bilan aloqador holda talqin qilina boshladi. Pragmatik falsafa vakillarining qarashlarida bilimning amaliy oqibatlari va muayyan vaziyatda qanday ahamiyat kasb etishi masalasi alohida o‘rin egalladi.

XX asrga kelib relevantlik masalasi til falsafasi, mantiq, epistemologiya va axborot nazariyasi doirasida yangi mazmun kasb etdi. Ayniqsa, kommunikatsiya jarayonida berilayotgan axborotning qabul qiluvchining bilimlari, ehtiyojlari va kontekstiga mosligi relevantlikni aniqlashning muhim mezoniga aylandi.Shu tariqa relevantlikning tarixiy rivojlanishini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin: moslik → maqsadga muvofiqlik → bilishdagi ahamiyat → kommunikativ aloqadorlik → axborotning kontekstual qiymati → dinamik va emergent relevantlik.

Mazkur evolyutsiya relevantlik tushunchasining oddiy “aloqadorlik”dan murakkab tizimlarda shakllanuvchi ko‘p omilli munosabatga aylanganini ko‘rsatadi.

Relevantlikning ilmiy-falsafiy mazmun-mohiyati asosan, relevantlikning falsafiy mohiyatini aniqlashda uchta asosiy munosabatni ajratib tahlil etadi.

epistemologik munosabat – axborotning subyekt bilimi va bilish ehtiyojiga mosligi;

ontologik munosabat – axborot yoki hodisaning mavjud borliq va real jarayonlar bilan aloqadorligi;

prakseologik munosabat – axborotning muayyan faoliyat va maqsadni amalga oshirishdagi amaliy ahamiyati.

Mazkur uch o‘lchov bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o‘zaro bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Shu sababli relevantlikni quyidagi konseptual formula orqali ifodalash mumkin:

$R = f(K, E, M, V, P)$

bu yerda:

R – relevantlik darajasi;

K – kontekst;
E – subyekt ehtiyoji;
M – ma’no va mazmun;
V – vaqt omili;
P – amaliy maqsad.

Ushbu model relevantlikning absolyut emasligini ko‘rsatadi. Ya’ni axborotning relevantligi uning o‘zida tayyor holda mavjud bo‘lmaydi; u muayyan tizim ichidagi munosabatlar natijasida vujudga keladi. Shu nuqtayi nazardan relevantlikni “munosabatli xususiyat” emas, balki “munosabat jarayonida yuzaga keladigan xususiyat” sifatida talqin qilish mazkur tadqiqotning muhim nazariy takliflaridan biridir.

Relevantlik va axborot: “ko‘pligi”dan “ahamiyatliligi”ga o‘tish yoxud, raqamli jamiyatda axborotning ko‘payishi avtomatik ravishda bilimning ko‘payishiga olib kelmaydi. Aksincha, ortiqcha axborot insonning tanlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish imkoniyatlarini murakkablashtirishi mumkin. Shu jihatdan axborot miqdori bilan relevantlik darajasi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri proporsional bog‘liqlik mavjud emas:

Axborot miqdori ↑ ≠ Relevantlik ↑

Ba’zi hollarda axborot hajmining ko‘payishi relevant axborotni aniqlashni qiyinlashtiradi. Demak, zamonaviy axborot makonining asosiy muammosi “axborot tanqisligi”dan “relevant axborotni tanlash muammosi”ga siljimoqda. Bu holatni relevantlik paradoksi sifatida ifodalash mumkin. Axborot qancha ko‘paysa, relevant axborotni aniqlash ehtimoli avtomatik ravishda ortmaydi; aksincha, tanlov maydonining kengayishi relevantlikni aniqlashning murakkabligini oshirishi mumkin. Mazkur paradoks raqamli muhitda inson tafakkurining axborotni saralash mexanizmlarini falsafiy jihatdan qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Relevantlikni sinergetik talqin qilishda sinergetika murakkab, ochiq va nomuvozanatli tizimlarning o‘z-o‘zini tashkil etish mexanizmlarini o‘rganadi. Mazkur metodologik yondashuv relevantlik tabiatini tushuntirish uchun katta imkoniyat yaratadi. Inson va axborot makoni ham yopiq tizim emas. U doimiy ravishda tashqi axborot oqimlari, ijtimoiy munosabatlar, texnologik vositalar, individual ehtiyojlar va qadriyatlar bilan o‘zaro ta’sirlashib turadi. Sinergetik nuqtayi nazardan relevantlik tayyor va o‘zgarmas parametr emas. U tizimning muayyan holatida yuzaga keladigan emergent hodisadir. Bunda quyidagi ketma-ketlikni ko‘rish mumkin:

axborot oqimi → tanlov → interaksiya → qayta aloqa → o‘z-o‘zini tashkil etish → ma’no shakllanishi → relevantlikning yuzaga kelishi.

Bu jarayonda qayta aloqa alohida ahamiyatga ega. Subyekt olgan axboroti asosida o‘z ehtiyojlarini qayta belgilashi, ehtiyojlarining o‘zgarishi esa keyingi axborot tanloviga ta’sir qilishi mumkin. Demak:

Axborot → ehtiyoj → tanlov → yangi axborot → yangi ehtiyoj ko‘rinishidagi siklik jarayon mavjud. Shu asosda relevantlikni chiziqli emas, rekursiv hodisa sifatida tushunish mumkin.

Relevantlikning “dinamik muvofiqlik” konsepsiyasiga asoslangan holda mazkur tadqiqot doirasida relevantlikning yangi konseptual ta’rifi taklif etiladi.

Relevantlik – bu muayyan vaqt va kontekst doirasida subyektning ehtiyoji, maqsadi, mavjud bilimlari va axborot mazmuni o‘rtasida shakllanuvchi dinamik va o‘zgaruvchan muvofiqlik holatidir. Ushbu ta’rifning yangiligi shundaki, relevantlik faqat axborotning obyektga

mosligi sifatida emas, balki subyekt–axborot–kontekst–vaqt–ma’no tizimida yuzaga keluvchi dinamik munosabat sifatida talqin qilinadi.

Bundan kelib chiqib, relevantlikning besh komponentli modeli taklif etish mumkin.

1. Kontekstual komponent – axborot qaysi vaziyatda qo‘llanayotganini belgilaydi.
2. Ehtiyoj komponenti – subyekt uchun axborotning nima sababdan muhimligini aniqlaydi.
3. Semantik komponent – axborotning qanday ma’no kasb etishini belgilaydi.
4. Temporal komponent – relevantlikning vaqt davomida o‘zgarishini ifodalaydi.
5. Prakseologik komponent – axborotning real faoliyat va qaror qabul qilishdagi qiymatini belgilaydi.

Mazkur komponentlarning o‘zaro ta’siri natijasida relevantlikning yangi darajasi paydo bo‘ladi.

6. “Relevantlik chegarasi” va “metarelevantlik” g‘oyasi.

Tadqiqotning yana bir ilmiy taklifi – “relevantlik chegarasi” tushunchasini joriy etishdir. Relevantlik chegarasi – bu muayyan tizim uchun axborotning foydali va foydasiz, mazmunli va ortiqcha, zarur va ikkilamchi holatlari o‘rtasidagi dinamik chegaradir. Mazkur chegara doimiy emas. Subyektning maqsadi, bilim darajasi, ehtiyoji va tashqi muhit o‘zgarishi bilan u ham o‘zgaradi. Shundan kelib chiqib, metarelevantlik tushunchasi taklif etiladi. Metarelevantlik – bu alohida axborotning relevantligini emas, balki qaysi mezonlar asosida aynan shu axborot relevant deb topilayotganini aniqlash qobiliyatidir. Boshqacha aytganda, relevantlik – “Qaysi axborot menga kerak?” degan savolga javob bersa, metarelevantlik – “Nima sababdan aynan shu axborot menga kerak?” degan savolga javob beradi. Mazkur farq zamonaviy raqamli muhitda insonning axborot tanlash madaniyatini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Relevantlikning ontologik maqomi esa relevantlikni faqat epistemologik kategoriya sifatida cheklash uning mazmunini toraytiradi. Chunki axborotning relevantligi faqat inson ongida emas, balki insonning real faoliyati va mavjudlik sharoitida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli relevantlikni epistemologik va ontologik kategoriyalar chegarasidagi munosabat kategoriyasi sifatida ko‘rish mumkin. Bunda relevantlik “narsa” emas, balki “munosabat” sifatida mavjud bo‘ladi. Masalan, muayyan axborotning o‘zi mavjud bo‘lishi mumkin, biroq uning relevantligi faqat ma’lum subyekt, vaziyat, maqsad va vaqt bilan munosabatga kirishgandagina yuzaga chiqadi. Demak, axborot mavjud bo‘lishi mumkin, ammo uning relevantligi munosabatda mavjud bo‘ladi. Bu fikr relevantlikning ontologik maqomini tushuntirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Relevantlik tushunchasining tarixiy-falsafiy tahlili uning mazmuni oddiy aloqadorlikdan murakkab, dinamik va ko‘p omilli munosabat kategoriyasigacha rivojlanganini ko‘rsatadi. Uning dastlabki mazmuniy ildizlari maqsadga muvofiqlik va moslik g‘oyalarida namoyon bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy davrda relevantlik bilish, kommunikatsiya, axborot va qaror qabul qilish jarayonlarining fundamental shartlaridan biriga aylandi. Sinergetik yondashuv relevantlikning tayyor va o‘zgarmas xususiyat emasligini, balki ochiq va murakkab tizimlarda o‘zaro ta’sirlar natijasida shakllanuvchi emergent hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotda taklif etilgan “dinamik muvofiqlik” konsepsiyasi, “kontekst–ehtiyoj–ma’no–vaqt–maqsad” modeli, “relevantlik chegarasi” va “metarelevantlik” tushunchalari relevantlikni

falsafiy jihatdan yangi darajada konseptuallashtirish imkonini beradi. Mazkur yondashuvdan kelib chiqadigan asosiy ilmiy xulosa shundan iboratki, relevantlikni axborotning o‘ziga xos, o‘zgarmas belgisi sifatida emas, balki subyekt, axborot, kontekst, vaqt va maqsadning o‘zaro sinergetik ta’siri natijasida yuzaga keladigan dinamik qiymat sifatida tushunish lozim. Shunday qilib, zamonaviy axborot makonida muammo endi “qancha axborot mavjud?” degan savol bilan emas, balki “qaysi axborot ayni vaqtda, ayni kontekstda, ayni maqsad uchun qanday mezon asosida relevant bo‘ladi?” degan fundamental falsafiy savol bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotle. Metaphysics. Translated by W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press.
2. Aristotle. Nicomachean Ethics. Oxford: Oxford University Press.
3. Bateson, G. Steps to an Ecology of Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1972.
4. Bertalanffy, L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller, 1968.
5. Castells, M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
6. Haken, H. Synergetics: An Introduction. Berlin: Springer, 1983.
7. Peirce, C. S. The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings. Bloomington: Indiana University Press.
8. Shannon, C. E., Weaver, W. The Mathematical Theory of Communication. Urbana: University of Illinois Press, 1949.
9. Sperber, D., Wilson, D. Relevance: Communication and Cognition. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 1995.
10. Prigogine, I., Stengers, I. Order Out of Chaos: Man’s New Dialogue with Nature. New York: Bantam Books, 1984.